

Anahtar Sözcükler
Sözlüksel Kurallar, Sesbilim, Türetimler,
Madde Başı, Türkçe Sözlük

Keywords
Lexical Rules, Phonology, Derivations,
Lexical Entry, Turkish Dictionary

TÜRKÇE SÖZLÜKTE SESBİLİMSEL SUNULUM ÜZERİNE SÖZLÜKSEL TABANLI BİR ÖNERİ

A LEXICAL PROPOSAL FOR PHONOLOGICAL REPRESENTATION IN TURKISH DICTIONARY

• İpek Pınar Uzun - Meltem Ayabakan İpek

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Dilbilim Bölümü, pinarbekar@gmail.com
Öğr. Gör., Ankara Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, mayabakan88@gmail.com

Öz

Kurallar ve türetimler çerçevesinde oluşturulan Sözlüksel Sesbilim Kuramı, sözcükleri dilin sesbilimsel ve biçimbilimsel düzlemlerinde incelemektedir. Kiparsky (1982), Rubach (1981, 2008), Mohanan (1982) ve Oostendorp (2005) olmak üzere alanyazında pek çok araştırmacı tarafından çalışılan Sözlüksel Sesbilim Kuramı'nda sözcüklerin kullanımları için gerekli olan kuralların, sözlüksel ve sözlüksel-ötesi olmak üzere iki düzlemde uygulandığı görüşünü kabul edilmektedir. Yukarıdaki açıklamalar doğrultusunda bu araştırmada, Türk Dil Kurumu'nda (TDK) yayınlanan Türkçe Sözlük (2011)'den yararlanarak, Sözlüksel Sesbilim Kuramının verileri çerçevesinde, bir sözlükte sesbilimsel öğelerin nasıl sunulması gerektiği üzerine yeni bir model önerisi sunulması amaçlanmaktadır. Araştırmanın örneklem grubunu Türkçenin ses dizgesinde etkin rol oynayan /b/, /c/, /ç/, /g/, /h/, /k/, /l/, /n/, /p/, /r/, /t/, /v/, /y/, /z/ ünsüzleriyle; /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /u/ ünlüleri ve <ğ> yazıbiriminin ses çevresinde bulunan örnekler oluşturmaktadır. Ad ve eylem kategorilerindeki temsil örneklerini oluşturan her bir madde başı, Türkçe Sözlük (2011)'de seslem başı, seslem ortası ve seslem sonu konumlarına göre sesbilimsel gözlem tekniği kullanılarak çözümlenmiştir. Elde edilen bulgular, Türkçe Sözlük'te, söyleyiş

Abstract

The Lexical Phonology Theory, which is composed in the framework of rules and derivations, investigates words in phonological and morphological levels of language. In Lexical Phonology Theory, which studied by many researches as Kiparsky (1982), Rubach (1981, 2008), Mohanan (1982) and Oostendorp (2005), the necessary rules applied for the use of words accepted in two levels: lexical and post-lexical. In the light of above explanations, it is aimed to introduce a new model proposal on how to present the phonological units in a dictionary in the frame of Lexical Phonology Theory by using Turkish Dictionary (2011) published by Turkish Language Society (TDK). The sample group of this research constitutes of samples examples as the consonants /b/, /c/, /ç/, /g/, /h/, /k/, /l/, /n/, /p/, /r/, /t/, /v/, /y/, /z/; the vowels /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /u/; and, the <ğ> grapheme which play an active role in the sound structure of Turkish. Each unit that constitutes representative samples in noun and verb categories in Turkish Dictionary (2011) regarding to the beginning position of the syllable, mid position of the syllable and final position of the syllable is analyzed by applying the phonological

özelliklerini gösteren sesbilim abecesi, ikili ünlü kayması (örneğin tavuk, şair vs.), <ğ> yazıbiriminin sesbilimsel işlevleri (oğul, iğde, eğer, uğur, vs.), /ı/ sesinin üçlü ünlü kayması (triftong) oluşturması (yığıl, vs.), /h/ ünsüzün içseste yitirilmesi (yemekhane vs.) ve seslem sayısı ve konumu bilgileri gibi pek çok sesbilimsel özelliğe ait bilginin sözlükte yer almadığını ortaya koymuştur.

observation technique. As a result of the findings, the many phonological information on phonetic alphabet which shows the pronunciation features, diphthong (tavuk, şair, etc.), phonological functions of the <ğ> grapheme (oğul, iğde, eğer, uğur, etc.), triphthong function of vowel /ı/ (yığıl, etc.), syncope of the consonant /h/ (yemekhane, etc.), and syllable number and position are not found in the Turkish Dictionary.

1. Giriş

Bu çalışmada, Türk Dil Kurumunda (TDK) yayınlanan Türkçe Sözlük (2011)'den yararlanılarak, Sözlüksel Sesbilim Kuramına (*Lexical Phonology Theory*) ilişkin sözlüksel ve sözlük-ötesi sesbilimsel kurallar çerçevesinde, Türkçe Sözlük'te sözcüklerin sesbilimsel özelliklerinin nasıl sunulması gerektiği üzerine bir model önerisinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, araştırma kapsamında şu sorular oluşturulmuştur: (a) Türkçe Sözlük'te, Sözlüksel Sesbilim Kuramı'nda ortaya konulan evrensel nitelikli sesbilimsel kurallar işlemekte midir? (b) Türkçe Sözlük'te, sesbilimsel öğelerin sunulumuna yönelik olarak ne tür eksiklikler göze çarpmaktadır? (c) Türkçe Sözlük'te, ses olaylarına yönelik sesbilimsel gösterimler ve söyleyiş dayalı farklılıklar sunulmakta mıdır?

Araştırmanın kuramsal bölümü, bir sonraki bölümde sunulan günümüz sözlükbilim yaklaşımları çerçevesinde Sözlüksel Sesbilim Kuramı'nda (Kiparsky 1982, 1985; Mohanan, 1982; Halle ve Mohanan 1985; Kenstowicz, 1994; Oostendorp, 2005) ortaya konulan *sözlüksel* (lexical) ve *sözlük-ötesi* (post-lexical) kurallar çerçevesinde oluşturulmuştur. Araştırmanın izleyen bölümlerinde Sözlüksel Sesbilim Kuramı açısından Türkçe Sözlük'te sesbilimsel özelliklerin eksikliğini tartışılması ve Türkçe Sözlük için madde başı önerilerinin sunulması planlanmaktadır.

2. Kuramsal Çerçeve

2.1. Sözlükbilim

Vardar (1981)'de sözlüksel birimler, anlambirimler temelinde ele alınmakta ve sözlükteki sözcük kavramı, dildeki sözvarlığı üzerinde incelenmesi gereken dilbilimsel bir birim olarak kabul edilmektedir. Vardar ayrıca, dilin dizisel ve dizimsel kodlamaları üzerine yapılan araştırmaların da, sözlükbilimsel araştırmaları aydınlatacağı yönünde görüşler belirtmektedir. Sözlükbilim alanı, Aksan (1987)'de bir ya da birden fazla dilin sözvarlığını sözlük tabanında ortaya koymayı amaçlayan ve buna dayalı yöntemler geliştirerek uygulama yolları türeten bir dilbilim alanı olarak tanımlanmaktadır. Aksan'a göre, bir dilin bütün sözvarlığını kapsayan özellikte bir sözlük hazırlanması gerektiğinde, bu sözlükte yer alacak sözcükler ve bu sözcüklerin dilbilimsel özellikleri, sözlüksel kullanımları, dilin yazılı ürünlerinin taranması, derin biçimde araştırılması yöntemi kullanılarak seçilip fişlenmelidir.

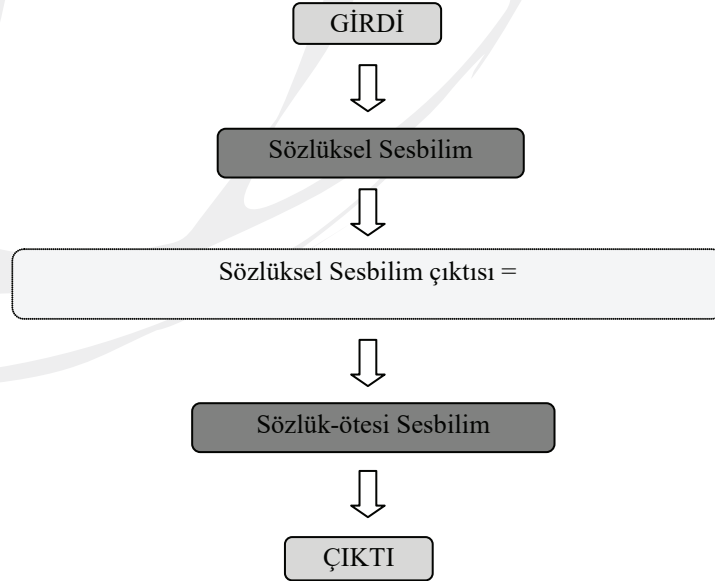
Sesbilimsel özellikler açısından sözlüğün içyapısını tanımlayan Mohanan (1982)'de, bir sözlüğün içyapısı, biçimbirimler, anlamsal birimler, sözcükler ve öbek yapılardan oluşmaktadır. Bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak açıklanacak olan Sözlüksel Sesbilim Kuramı'nın (Lexical Phonology Theory) temelini atan araştırmacılarından biri olan Mohanan, sözlüksel girdilerin temelinde sesbilimsel temsillerin büyük önem taşıdığını, sesbilimsel özellikleri yerinde betimlemenin biçimbirimlerin ve öbek yapıların belirlenmesini de kolaylaştıracağını dile getirmektedir.

2.1. Sözlüksel Sesbilim Kuramı

Sözlüksel birimleri, sesbilimsel özellikleri açısından inceleyen Sözlüksel Sesbilim Kuramı, sesbirimsel birimleri türetimler (derivations) ve kurallar (rules) açısından iki yönlü bir sistem olarak kabul etmektedir (Kiparsky 1973, 1982, 1985; Mohanan, 1982; Halle ve Mohanan 1985; Kenstowicz, 1994; Oostendorp, 2005). Sesdizimsel ilişkilerin, türetimler ve kurallar dizisinden oluştuğunu öne süren Sözlüksel Sesbilim Kuramında, evrensel çerçevede üç temel alt kural bulunmaktadır: Döngüsel kurallar (cyclic rules), döngüsel-ötesi kurallar (post-cycling rules), sözlük-ötesi kurallar (post-lexical rules). Kuramın öncülerinden biri olan Kiparsky (1982), türetimsel nitelikler taşıdığı ileri sürdüğü bu kuramda, sözlüksel bir birimin oluşum sürecinin, sesbilimsel ve biçimbilimsel özellikler içeren sözlüksel birimlerin birlikte işlenmesi sonucu gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Buna göre, ses değişimleri temelinde sözcük oluşum koşullarının benzer özellikler taşıdığı ve bu sürecin *biçimbirimler* > *sözcük oluşumu* > *sözlüksel birimler* biçiminde bir hiyerarşik sıralama içerdiğini önermektedir.

2.1. Sözlüksesbilimsel Düzlemler

Sözlüksel Sesbilim Kuramı, Oostendorp (2005)'te sözcükler arasındaki etkileşimsel özellikleri değil, sözcüklerin kendi iç yapılarındaki sesbilimsel görünümüleri temel alan bir kuram olarak ele alınmıştır. Oostendorp'a göre, sözlüksel birimlerin iki düzlemde oluşan birimler olarak tanımlanmalı olduğu, ancak bu durumun dünya dillerin yapısına göre farklılık gösterebileceği ileri sürülmektedir. Buna göre, sözcüklerin derin yapılarındaki dilsel çözümlenmeler, Kenstowicz (1994)'te sözlüksel düzlemde tanımlanırken, sözcüklerin yüzey yapılarındaki dilsel çıktıları sözlük-ötesi düzlem olarak adlandırılmaktadır. Sözcük bilgisel duyarlılık taşıyan sözlüksel düzlem, sözcükler arasındaki bağlantılar yerine, sesbirimler arası temel dönüşümlerle ilgilenmekte ve yalnızca türetim aşamasında rol oynamaktadır. Bu düzlemde, sözcük bir başka sözcükle etkileşime girmemekte ve sesbilimsel özellikler yalnızca ilgili sözcüğe uygulanmaktadır. Sözcük bilgisine duyarlı olmayan sözlük-ötesi düzlem ise, hem sesbirimcikler (allophones) arasındaki temel değişimler hem de sesbilimsel ya da biçimbilimsel bilgiden bağımsız olarak sözcükler arasındaki bağlantılarla ilgilenmesi açısından önemli dilsel işlevler taşımaktadır. Sözlük-ötesi düzlemde, sözcüğün içinde gerçekleşen sesbilimsel değişiklikler yerine, sözcükler arasındaki değişimler önem kazanmaktadır. Oostendorp (2005)'te, sözlüksel düzlem ve sözlük-ötesi düzlem, aşağıda Şekil 2'de sunulduğu biçimde şemalaştırılmaktadır.

Şekil 1. Sözlüksel düzlem ve sözlük-ötesi düzlem

Almancadaki 'hɛb' (sahip olmak) eyleminin, tümcede farklı özne ve nesnelere kullanılması durumunda, eylem üzerinde gerçekleşen ses değişimleri, aşağıda (1)'de Oostendorp (2005)'te sunulan örneklerde görülebilmektedir. Bu örneklerde, sözcüklerin soneslerinde yer alan /b/ ve /d/ ünsüzlerinin ötümlüleşmesi (voicing) sözlüksel düzlemde tanımlanırken; /ət/ sözcüğünün sesletimi aşamasında /pət/ ve /pər/ biçimlerine dönüşmesi durumu sözlüksel-ötesi düzlemde işlenmektedir. Buna göre, her bir sözlüksel birim /hɛb/, /ət/, /ɪk/ girdisi olarak sunulurken, sözdizimsel bilgiyle rastlantısal bir sıralama içeren bu sözlüksel girdiler, düzenli bir sıralanış içermekte ve [ɪk.hɛ.p ət] biçimine dönüşerek çıktı halinde son biçimini almaktadır.

(1) /ɪk hɛb ət/ > [ɪk.hɛ.p ət] 'Bana ait'

/hɛi had ət/ > [hɛi.ha.t ət] 'O ona ait'

/ɪk hɛb ər/ > [ɪk.hɛ.p ər] 'O bana ait'

Almancadan örneklenen bu durum, ses değişimlerin sıkça yaşandığı Türkçede de sözlüksel düzlem çerçevesinde örneklenebilmektedir. Ötümlüleşme süreci açısından incelendiğinde, (2)'de örneklerde görüldüğü gibi, Türkçede örneğin 'kanat' sözcüğü, kendisinden sonra ünlüyle başlayan bir ek aldığı anda, sözcüğün son sesleminde bulunan /t/ ünsüzü ötümlüleşerek /d/ biçimine dönüşmektedir. Öte yandan, 'yanıt' sözcüğünde görüleceği gibi, Türkçede sonesinde ötümsüz /t/ ünsüzü bulunmasına karşın, sözcük ünlüyle başlayan bir ek aldığı anda, sözcüğün son seslemindeki /t/ ünsüzü alıntı bir sözcükte kullanıldığı için bulunduğu ses çevresinden ötürü

soluklulaşmakta (aspiration) ve beklenenin aksine ötümlüleşme görülmemektedir. Öte yandan, tek seslemlilerde de ötümsüzleşme olgusu gözlenebilmektedir. Bazı durumlarda, ötümsüz /k/ ünsüzü, kendisinden sonra ünlüyle başlayan bir ek aldığı anda, Türkçede sesel gerçekleşimi olmayan (Selen, 1979; Ergenç, 1995; Kabak, 2007; Ergenç ve Bekâr Uzun, 2017 gibi), ancak pek çok sesbilimsel işlevi bulunan <ğ> yazıbirimine dönüşmektedir. Böylelikle, /k/ ünsüzünün ötümlüleşmesi durumunda <ğ> ses niteliği taşımadığı için ünlü boşluğu (hiatus) oluşmaktadır. Bu sesbilimsel örüntü, Kabak (2007)'de farklı iki seslemde farklı nitelikli seslerin biraraya gelmesi sonucu yarı ünlü türemesi (glide epenthesis) olarak tanımlanırken, Selen (1979) ve Ergenç (1995) bu durumu, aynı ses çevresinde farklı nitelikli ünlülerin birlikteliği durumunu olarak görmekte ve oluşan ses olayını ünlü kayması olarak kabul etmektedir. Benzer görünüm ve sesbilimsel farklılaşmalara ilişkin kimi örnekler aşağıdaki gibi sunulmaktadır.

(2)

<i>Ötümlüleşme</i>	<i>Ötümsüzleşme</i>
/kanat/ + /ı/ > 'kanadı'	/yanıt/ + /ı/ > 'yanıtı'
/tarak/ + /ı/ > 'tarağı'	/kek/ + /i/ > 'keki'
/cevap/ + /ı/ > 'cevabı'	/istop/ + /u/ > 'istopu'

3. Yöntem

Sesbilimsel ve sesbilgisel gözlem tekniklerinin kullanıldığı bu araştırmanın örneklemini, Türkçenin ses dizgesinde etkin rol oynayan /b/, /c/, /ç/, /h/, /r/, /t/, /v/, /y/ ünsüzleriyle; /a/, /e/, /ı/, /i/ ünlüleri ve <ğ> yazıbiriminin bulunduğu ses çevresindeki sözcüklerden oluşmaktadır. Örneklem grubunun sunulumu için Türkçe Sözlük (2011)'den her bir sesbilimsel gözlemi temsil eden örnekler seçilmiştir. Bağımlı ve bağımsız biçimbirimlerin incelendiği ve ağırlıklı olarak ad ve eylem kategorilerindeki temsil örneklerini oluşturan her bir maddebaşı, Türkçe Sözlük (2011)'de seslem başı, seslem ortası ve seslem sonu konularına göre), sesbilimsel çerçevede çözümlenmiştir.

4. Bulgular

Araştırmanın bulguları, Türkçe Sözlük (2011)'de sunulan madde başlarının, sözcüklerin söyleyiş özelliklerini gösteren sözlüksesbilimsel model önerisi çerçevesindeki görünümünden oluşmaktadır. Bu kapsamda, araştırmanın izleyen bölümlerinde ayrıntılı olarak incelenecek olan sesbilim abecesinin gösterimi, Türkçede ikili ve üçlü ünlü kayması görünümü, [j] yarı ünlüsü ve <ğ> yazıbiriminin gösterimi, sözlü dildeki söyleyişe dayalı ses türemeleri ve ses düşmeleri, Türkçede /k/, /g/, /h/, /l/ gibi kimi ünsüzlerin arkadil ve öndil ünlüleriyle birlikte kullanılması

durumunda damaksillaşma görünümünün gösterimi, Türkçede sonseste bulunan /r/ ve /z/ ünsüzlerinin ötümsüzleşmesi ve /h/ ünsüzünün içseste yitirilmesi gibi sesbilimsel bulgular üzerinde sözlüksesbilimsel madde başı önerilerinin sunulması planlanmaktadır. Madde başı örnekleri, alanyazından alınan veriler akustik (sesbilgisel) gösterimlerle de ayrıca desteklenmiştir.

4.1. Sesbilim Abecesinin ve Sözcük Vurgusunun Gösterimi

Sesbilim abecesi (Phonetic Alphabet), (IPA, 1999; Ladefoged ve Maddieson, 1996; Ergenç ve Bekâr Uzun, 2017) yaşayan dillerdeki ses dizgelerini, o dilin sözlü dildeki söyleyiş özellikleri açısından temel alarak, konuşma seslerini sesbilimsel imgelerle kodlayan ölçünlü bir ses dizgesi sistemidir. Türkçede sözlü dilde söyleyiş özelliklerinin ve sözcük vurgusunun sesbilimsel gösterimi ilk olarak Ergenç (1995)'te ana çizgileriyle ortaya konulmuştur. Alanyazına büyük katkı sağlayan bu araştırma, yalnızca sözcüklerin söyleyiş özelliklerini göstermekte, ancak doğrudan Türkçe Sözlük işlevi görmemektedir. Dolayısıyla, sözlü dildeki söyleyiş özelliklerinin yalnızca özelleşmiş bir sözlükte değil, bütüncül olarak Türkçe Sözlük'te sunulması önemli bir eksiğin tamamlanması açısından göze çarpmaktadır. Söyleyiş özelliklerinin gösterilmesi ve özellikle Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen bireylerin, sözlü dile ilişkin görünümleri anlamlandırabilmesi için sesbilim abecesinin Türkçe Sözlük'te sunulması büyük önem taşıdığı düşünülmektedir. Aşağıda (3)'teki örneklerde, Türkçe Sözlük'te uygulanması önerilen Sözlüksel Sesbilim Kuramı çerçevesindeki sesbilim abecesi ve sesbilimsel kurallar sunulmaktadır:

(3) /çay/ > [ˈtʃɑ•l]

/uğur/ > [ˈu:ɣ]

/pekiyi/ > [ˈpe.ci.jl] ~ [ˈpe.ci]

Yukarıda sunulan örneklerde, / / yatay imlerle gösterilen alanlar sözcüklerin yazılı dildeki görünümünü, [] köşeli ayraçlarla gösterilen alanlar ise sözlü dildeki görünümünü göstermektedir. Söyleyiş özelliklerine göre, iki ünlü arasında [] imini kullanılması durumunda ünlü kayması, [:] iminin kullanılması durumunda ise ünlü ya ünsüz uzamasının (ikizleşme) gerçekleştiği, [ˈ] imiyle bir sözcükteki en yüksek soluk baskısını taşıyan sözcük vurgusunun konumu ve [~] imiyle sözlü dil değişkesindeki söyleyiş farklılaşmaları gösterilmektedir. Sözlükte sunulan bir sözcüğün, yazılı dildeki biçiminden sözlü dildeki biçimine geçişi ise, iki sözcük gösterimi arasında konumlanan [>] ve seslem bilgisi [.] imleriyle sunulmaktadır. Söyleyiş özelliklerinin gösterilmesinin bir diğer önemli noktası da, Türkçede /c/ ve /ç/ ünsüzlerinin afrike ünsüz özelliği taşıdığı ve bu ünsüzlerin yalnızca belirli ünsüzlerle kullanılabildiğinin Türkçe Sözlük'te de sunulmasıdır (Selen, 1979; Ergenç, 1995, Ergenç ve Bekar Uzun, 2017 gibi).

4.2. Türkçede <ğ> Olgusu ve Ünlü Kayması

Aynı ses çevresinde farklı nitelikli ses özelliklerine sahip seslerin bir arada bulunması durumunda ünlü kayması gerçekleşmektedir (Selen, 1979; Ergenç, 1995; Demircan, 2001; Ergenç ve Bekâr Uzun, 2017). Türkçede ünlü kayması, çoğunlukla ikili ünlü kayması ve az sayıda üçlü ünlü kayması olmak üzere iki farklı türde gözlenmektedir. Türkçede ünlü kaymasına neden olan en belirgin örneklerden biri, aşağıda Şekilde (2)'deki madde başı örneklerinde de görüleceği gibi, [j] yarı ünlüsünün seslem sonu ya da sözcük sonu konumlarında bulunması durumunda, boğumlanma sırasında /i/ ünlüsüne yakın bir özellik taşıdığı için kendisinden önce bulunan farklı nitelikteki ünlünün kaymasına neden olmaktadır.

TDK'da sunulan madde başı

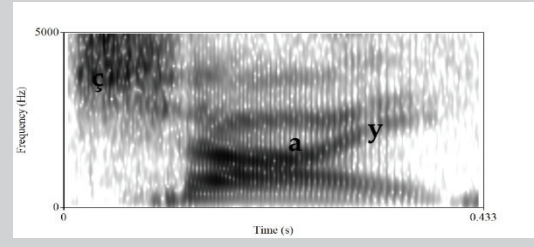
çay Çince

(I) a. 1. bit. b. Çaygillerden, nemli iklimlerde yetişen bir ağaççık (*Thea chinensis*). 2. bit. b. Bu ağaççığın özel işlemlerle kurutulmuş yaprağı. 3. Bu yaprağın demlenmesiyle elde edilen güzel kokulu ve sarımsak kırmızı renkli içecek: Bize çay ikram ettiler. -A. Kabaklı. 4. Çeşitli bitkilerin yaprak veya çiçeklerinin demlenmesiyle elde edilen bir tür içecek. 5. Konukların içecek ve börek, pasta vb. yiyeceklerle ağırlandığı toplantı: Sana bir şey söyleyeyim mi, artık çay davetlerinden bıktım. -P. Safa. 6. Müzikli toplantı: Gittiği zengin arkadaşlarının çayından allak bullak gelir. -H. Taner.

Sözlüksesbilimsel madde başı önerisi

/çay/ > [ˈtʃɑ•l] Çince

(I) a. 1. bit. b. Çaygillerden, nemli iklimlerde yetişen bir ağaççık (*Thea chinensis*). 2. bit. b. Bu ağaççığın özel işlemlerle kurutulmuş yaprağı. 3. Bu yaprağın demlenmesiyle elde edilen güzel kokulu ve sarımsak kırmızı renkli içecek: Bize çay ikram ettiler. -A. Kabaklı. 4. Çeşitli bitkilerin yaprak veya çiçeklerinin demlenmesiyle elde edilen bir tür içecek. 5. Konukların içecek ve börek, pasta vb. yiyeceklerle ağırlandığı toplantı: Sana bir şey söyleyeyim mi, artık çay davetlerinden bıktım. -P. Safa. 6. Müzikli toplantı: Gittiği zengin arkadaşlarının çayından allak bullak gelir. -H. Taner.

Şekil 2. /çay/ sözcüğünün TDK'daki madde başı görünümü ve sözlüksesbilimsel önerisi

Yazıbirim olarak Türkçede yer almasına karşın, ses olarak gerçekleşmediği Selen (1979), Ergenç (1995), Ergenç ve Bekâr Uzun (2017) ve Logacev-Ünal (2017) gibi araştırmalarda sesyazar ölçümleri kullanılarak akustik görsellerle kanıtlanmış olan <ğ>, Türkçede ikili ve üçlü

ünlü kaymasına neden olan en belirgin yazıbirimdir. Ancak, Türkçe Sözlük'te <ğ> yazıbiriminin söyleyişte nasıl kullanılması gerektiği, söyleyiş özelliklerinin neler olduğu, hem ünlü kaymasına, hem de aynı nitelikli iki sesin arasına yerleştirildiği durumlarda ünlü uzamasına neden olduğu için seslem sınırlarının nasıl belirlenmesi gerektiği gibi pek çok ses değişimindeki rolü açıkça belirtilmemektedir. Aşağıda Şekil (3)'te sunulan ilk madde başı örneğinde <ğ> yazıbiriminin aynı ses çevresinde farklı nitelikte iki ünlünün birlikte kullanılması sonucunda ikili ünlü kaymasına neden olduğu gözlenmektedir. Şekil (4)'te gösterilen bir sonraki örnekte ise, Ergenç ve Bekâr Uzun (2017)'de belirtildiği gibi, /ı/ ünlüsünün aynı ses çevresinde bulunan diğer ünsüzlerle etkileşimi sonucunda, madde başı önerisinde de sesbilim abecesi kullanılarak gösterildiği gibi, /ı/ ünlüsünden /o/ ünlüsüne, /o/ ünlüsünden /u/ ünlüsüne doğru ağız boşluğunda üçlü ünlü kayması gerçekleşmektedir. Söyleyiş özellikleri açısından zorluk taşıyan /yığıl/ sözcüğünün bu nedenle söyleyiş özelliklerinin Türkçe Sözlük'te, Şekil (4)'teki madde başı örneğinde sunulduğu gibi belirtilmesi gerektiği düşünülmektedir.

TDK'da sunulan madde başı

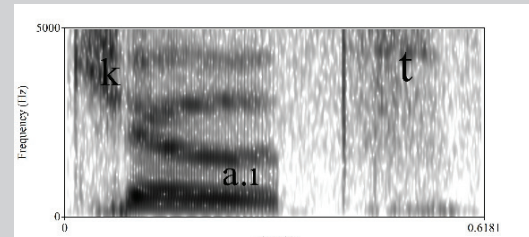
kağıt

a. 1. Hamur durumuna getirilmiş türlü bitkisel maddelerden yapılan, yazı yazmaya, baskı yapmaya, bir şey sarmaya yarayan kuru, ince yaprak: Yazı kâğıdı. Duvar kâğıdı. Sigara kâğıdı. 2. sf. Bu yapraktan yapılmış: "Gece hafif rüzgârlarla sallanan kâğıt fenerlerin aydınlığında dans edilir." -A. Haşim. 3. Yazılı kâğıt yaprağı, pusula, tezkere: "Belediye kâtibine bir kâğıt götürmüştü, dönerken kasabın çırağına rast geldi." -M. Ş. Esendal. 4. Yazılı sınav kâğıdı. 5. İskambil kâğıdı. 6. Belge ve doküman: "... hâkim kararı olmadıkça ... kimsenin üstü, özel kâğıtları ve eşyası aranamaz." -Anayasa. 7. Menkul kıymetler borsasında işlem gören tahvil, hisse senedi gibi mali değeri olan senet. 8. Menkul kıymetler. 9. hlk. Kâğıt para: "Kalkıp cevabını veriyor; *bilirse ne âlâ, beş bin kâğıdı cepledi demektir.*" -A. İlhan.

Sözlüksesbilimsel madde başı önerisi

/kağıt/ > ['ca•it]

a. 1. Hamur durumuna getirilmiş türlü bitkisel maddelerden yapılan, yazı yazmaya, baskı yapmaya, bir şey sarmaya yarayan kuru, ince yaprak: Yazı kâğıdı. Duvar kâğıdı. Sigara kâğıdı. 2. sf. Bu yapraktan yapılmış: "Gece hafif rüzgârlarla sallanan kâğıt fenerlerin aydınlığında dans edilir." -A. Haşim. 3. Yazılı kâğıt yaprağı, pusula, tezkere: "Belediye kâtibine bir kâğıt götürmüştü, dönerken kasabın çırağına rast geldi." -M. Ş. Esendal. 4. Yazılı sınav kâğıdı. 5. İskambil kâğıdı. 6. Belge ve doküman: "... hâkim kararı olmadıkça ... kimsenin üstü, özel kâğıtları ve eşyası aranamaz." -Anayasa. 7. Menkul kıymetler borsasında işlem gören tahvil, hisse senedi gibi mali değeri olan senet. 8. Menkul kıymetler. 9. hlk. Kâğıt para: "Kalkıp cevabını veriyor; *bilirse ne âlâ, beş bin kâğıdı cepledi demektir.*" -A. İlhan.

Şekil 3. /kağıt/ sözcüğünün TDK'daki madde başı görünümü ve sözlüksesbilimsel öneri

TDK'da sunulan madde başı

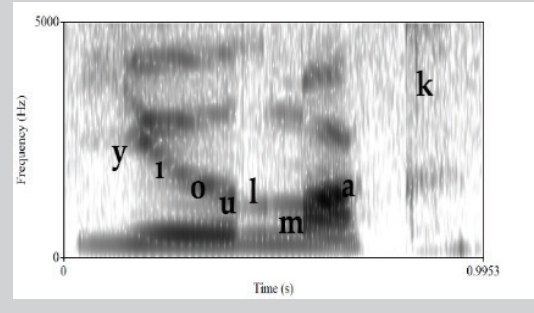
yığılmak

(nsz) 1. Yığma işine konu olmak veya yığma işi yapılmak: Yarım saate varmadan evdeki bütün çarşaf, pikeler, yorganlar, yastıklar salonun ortasına yığılmış oluyordu. -E. Şafak. 2. Çok sayıda birikmek, toplanmak: Bütün köşk kapının önüne yığıldı. -A. Gündüz. 3. Düşmek, yıkılmak, kendini tutamayıp çökmek: Boğazını yırtan hıçkırıklarla paşanın ayaklarına yığıldı. -H. E. Adivar.

Sözlüksesbilimsel madde başı önerisi

/yığılmak/ > [j̥i•o•U^l.mak]

(nsz) 1. Yığma işine konu olmak veya yığma işi yapılmak: Yarım saate varmadan evdeki bütün çarşaf, pikeler, yorganlar, yastıklar salonun ortasına yığılmış oluyordu. -E. Şafak. 2. Çok sayıda birikmek, toplanmak: Bütün köşk kapının önüne yığıldı. -A. Gündüz. 3. Düşmek, yıkılmak, kendini tutamayıp çökmek: Boğazını yırtan hıçkırıklarla paşanın ayaklarına yığıldı. -H. E. Adivar.

Şekil 4. /yığılmak/ sözcüğünün TDK'daki madde başı görünümü ve sözlüksesbilimsel öneri

4.3. Yarı Ünlü Görünümleri

Türkçede kimi ünsüzler, boğumlanma yerleri açısından, kimi ünsüzler ise ses çevrelerinde bulunan ünlü ya da ünsüzlerin etkisiyle yarı ünlü özelliği kazanmaktadır. Çıkış yeri ve çıkış biçimi özellikleri açısından /i/ ünlüsüne benzer özellikler taşıyan [j̥] yarı ünlüsü, bir önceki bölümde de belirtildiği gibi, kendisinden önce gelen ünlünün kaymasına neden olmaktadır (Selen, 1979; Ergenç 1995; Demircan, 2001; Levi, 2001; Kabak, 2007; Ergenç ve Bekar Uzun, 2017). Ancak, bu görünüm, Türkçede Sözlük'te [j̥] yarı ünlüsünün kullanıldığı sözcüklere ait madde başlarında gösterilmemektedir.

Ergenç ve Bekar Uzun (2017)'de de örneklendiği gibi, Türkçede *ile* ilgecinin ardışması sonucunda kaynaşma durumunun gerçekleşmesiyle, *bu ile* öncesi *buyle* biçimini, ardından /e/ ünlüsünün arkadil /u/ ünlüsünü gerileyici benzeşme yoluyla etkilemesiyle sözcük böyle biçiminde son halini almaktadır. Aşağıda (5)'te sunulan madde başı örneklerinde, seslem sonu konumunda yer alan [j̥] ünlüsünün, yarı ünlü özelliğinin etkisiyle gerçekleşen ünlü kayması durumu da dikkat çekmektedir.

TDK'da sunulan madde başı

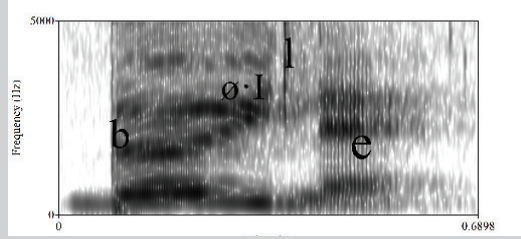
böyle

sf. 1. Bunun gibi, buna benzer: Böyle bir teklifi kabul edeceğini sanmıyorum. -A. Ümit. 2. zf. Bu yolda, bu biçimde, hakeza: Böyle acıklı şeyleri ne diye yazıyorum bilmem ki? -A. Gündüz. 3. zf. Bu derece: Böyle bir sevmek görülmemiştir. -A. İlhan. 4. zf. İçinde ne, nasıl vb. sorular bulunan cümlelerin sonuna geldiğinde o cümlede anlatılan şeyin hoş karşılanmadığını veya ona şaşıldığını anlatan bir söz: Maşallah, dedi, nereden teşrif böyle? -P. Safa.

Sözlüksesbilimsel madde başı önerisi

/böyle/ > ['bø•l.lɛ] ~ ['bø:.lɛ]

sf. 1. Bunun gibi, buna benzer: Böyle bir teklifi kabul edeceğini sanmıyorum. -A. Ümit. 2. zf. Bu yolda, bu biçimde, hakeza: Böyle acıklı şeyleri ne diye yazıyorum bilmem ki? -A. Gündüz. 3. zf. Bu derece: Böyle bir sevmek görülmemiştir. -A. İlhan. 4. zf. İçinde ne, nasıl vb. sorular bulunan cümlelerin sonuna geldiğinde o cümlede anlatılan şeyin hoş karşılanmadığını veya ona şaşıldığını anlatan bir söz: Maşallah, dedi, nereden teşrif böyle? -P. Safa.

Şekil 5. /böyle/ sözcüğünün TDK'daki madde başı görünümü ve sözlüksesbilimsel öneri

Türkçede [j] yarı ünlüsünün bir diğer önemli işlevi ise, aşağıda Şekil (6)'da sunulan örneklerde görüleceği gibi, ünlü, <ğ> yazıbirimi ve ünlü (Ü+ğ+Ü) ya da ünlü, <ğ> yazıbirimi ve ünsüz (Ü+ğ+Z) sesdizimlerinde bulunması durumunda, <ğ> yazıbiriminin sözlü dilde [j] yarı ünlüsüne dönüştüğü gözlenebilmektedir (Selen, 1979; Ergenç 1995; Demircan, 2001; Kabak, 2007; Ergenç ve Bekar Uzun, 2017). Öte yandan, Şekil (7)'de gösterilen madde başı örneğinde ise, ses olarak gerçekleşmeyen <ğ> yazıbiriminin, artdamaksıl /k/ ünsüzüyle biten *eğik* sözcüğünün, kendisinden sonra ünlüyle başlayan bir ek alması durumunda, sözcüğün ses çevresinde aynı nitelikli iki ünlünün bir arada bulunması sonucunda /i/ ünlüsünün uzama özelliği kazandığı bilgisi de madde başı önerisinde gösterilmemektedir.

TDK'da sunulan madde başı

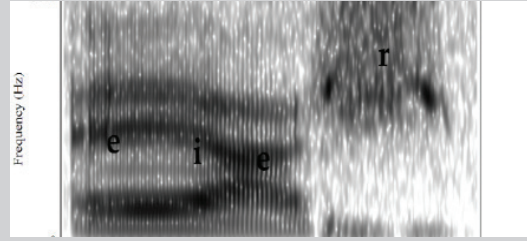
eğer

bağ. (e'ğer) Şart anlamını güçlendirmek için şartlı cümlelerin başına getirilen kelime, şayet: O zaman inandığım gibi / Sahiden bir öbür dünya varsa eğer -C. S. Tarancı.

Sözlüksesbilimsel madde başı önerisi

/eğer/ > ['ε•Iεγ] ~ ['ε.jεγ]

bağ. (e'ğer) Şart anlamını güçlendirmek için şartlı cümlelerin başına getirilen kelime, şayet: O zaman inandığım gibi / Sahiden bir öbür dünya varsa eğer -C. S. Tarancı.

Şekil 6. /eğer/ sözcüğünün TDK'daki madde başı görünümü ve sözlüksesbilimsel öneri

TDK'da sunulan madde başı

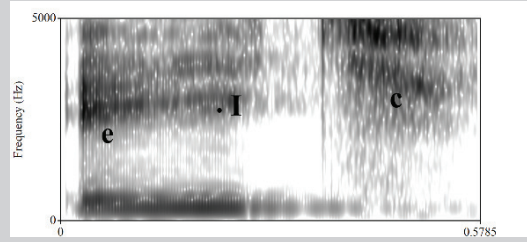
eğik, -ği

a. 1. mat. Dik veya paralel olmayan doğru. 2. sf. Yatay bir çizgi veya düzlemlerle açı oluşturacak biçimde olan, yalman, mail, şev. 3. sf. Eğilmiş olan, dik veya düz olmayan. 4. sf. Bükülmüş: Başı yine yere eğik, sol kolu yine kalçasındaydı. -Ö. Seyfettin.

Sözlüksesbilimsel madde başı önerisi

/eğik/, (-i:) > ['ε•Ic] ~ ['ε.jIc]

a. 1. mat. Dik veya paralel olmayan doğru. 2. sf. Yatay bir çizgi veya düzlemlerle açı oluşturacak biçimde olan, yalman, mail, şev. 3. sf. Eğilmiş olan, dik veya düz olmayan. 4. sf. Bükülmüş: Başı yine yere eğik, sol kolu yine kalçasındaydı. -Ö. Seyfettin.

Şekil 7. /eğik/ sözcüğünün TDK'daki madde başı görünümü ve sözlüksesbilimsel öneri

Türkçede belirli ses çevrelerinde konumlanması sonucu yarı ünlü görünümü kazanan bir diğer ünsüz ise, içses konumunda sürtünücü ve dudak-dış özelliği taşıyan ötümlü /v/ ünsüzüdür. Bu ünsüz, düz ve yuvarlak ünlülerle bir arada bulunması durumunda, [v] değişkesine dönüşerek, yarı ünlü niteliği kazandığı gözlenmektedir. Şekil (8)'de sunulan Türkçe Sözlük (2011)'deki

madde başı örneğinde de görüldüğü gibi, bu sesin spektrografik örüntüsünde düz ve yuvarlak nitelikteki /a/ ve /u/ arkadil ünlüleriyle birlikte konumlanması sonucu, yarı ünlü özelliği taşıdığı dikkat çekmektedir. Aynı zamanda, sözlükte belirtme durum eki alması sonucu, <ğ> yazıbiriminin etkisiyle, sözcüğün son sesindeki /u/ ünlüsünün de uzama bilgisinin ek bilgi olarak sunulması gerektiği düşünülmektedir. Böylelikle, Türkçede düz ve yuvarlak ünlülerle birlikte konumlanan yarı ünlü [v] ile sürtünücü /v/ ünsüzü arasındaki farklılık da sunulabilmekte ve söyleyiş bilgisine katkıda bulunduğu düşünülmektedir.

TDK'da sunulan madde başı

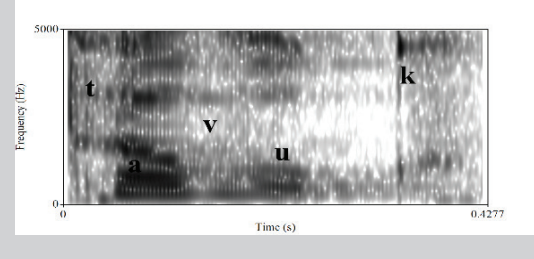
tavuk (-i)

isim, hayvan bilimi Sülüngillerden, eti ve yumurtası için üretilen kümes hayvanı (Gallus).

Sözlüksesbilimsel madde başı önerisi

/tavuk/>[ta.'vUk],(-i)> [ta.'vu:]

isim, hayvan bilimi Sülüngillerden, eti ve yumurtası için üretilen kümes hayvanı (Gallus).

Şekil 8. /tavuk/ sözcüğünün TDK'daki madde başı görünümü ve sözlüksesbilimsel öneri

4.4. Ünlü ve Ünsüz Türemesi

Türkçede bir seslem içinde söyleyişin en az çaba yasası kullanılarak kolaylaştırılması amacıyla, özellikle yabancı dillerden Türkçeye geçmiş sözcüklerde görülen ses türemesi (epenthesis) adı verilen ses olayı gerçekleşmektedir. Bu durum, seslemde birden fazla ünsüzün biraraya gelmesi durumunda ünlü türemesi, birden fazla ünlünün biraraya gelmesi durumunda ise ünsüz türemesi durumu gerçekleşmektedir. Ergenç ve Bekar Uzun (2017)'de de belirtildiği gibi, Türkçede ünlü türemesinde herhangi bir sesbilimsel sınırlama görülmemesine karşın, ünsüz türemesi az sayıda ünsüz ile gerçekleştirebilmektedir. Bu tür sözcükler, söyleyiş sırasında Türkçenin sesdizimsel kurallarına göre sesletildiği ve genellikle yabancı dillerden Türkçeye alıntılanmış ödünçleme sözcükler olduğu için, Türkçe Sözlük'te özellikle ses türemesi olgusuna ilişkin sesbilimsel bilginin alıcıya sunulması gerektiğine inanılmaktadır.

TDK'da sunulan madde başı

kadastro

a. (*kada'stro*) Fr. *cadastre* Bir ülkedeki her çeşit arazi ve mülk yerinin, alanının, sınırlarının ve değerlerinin devlet eliyle belirlenip plana bağlanması işi: Kadastro memuru. *Kadastro çalışmaları*. kadastroya geçmek kadastro yapılmak.

Sözlüksesbilimsel madde başı önerisi

/kadastro/ > [ka.'das.ti.rɔ]

a. (*kada'stro*) Fr. *cadastre* Bir ülkedeki her çeşit arazi ve mülk yerinin, alanının, sınırlarının ve değerlerinin devlet eliyle belirlenip plana bağlanması işi: Kadastro memuru. *Kadastro çalışmaları*. kadastroya geçmek kadastro yapılmak.

Şekil 9. /kadastro/ sözcüğünün TDK'daki madde başı görünümü ve sözlüksesbilimsel öneri

TDK'da sunulan madde başı

daire

a. (*da:ire*) Ar. *Dā'ire* **1.** Konut olarak kullanılan bir yapının bölümlerinden her biri, kat: «*Bu koskoca binanın, pasajın arka tarafında bir kısım daireleri ayrıca kiraya verilmiş.*» –H.F. Ozansoy. **2.** Belirli devlet işlerini çevirmekle görevli kuruluşlardan her biri: «*Eskiden hem bir dairede beraber bulunmuşlar hem de silah arkadaşlığı etmişlerdi.*» –R.H.Karay. **3.** Bu kuruluşların içinde çalıştıkları yapı. **4.** Bir yapı veya gemide belli bir işe ayrılmış bölüm: «*Yemeği, selamlık dairesinin üst katındaki yemek salonunda yediler.*» –M.Ş. Esendal.

Sözlüksesbilimsel madde başı önerisi

/daire/ > [da•P.rɛ] ~ [da.jP.rɛ]

a. (*da:ire*) Ar. *Dā'ire* **1.** Konut olarak kullanılan bir yapının bölümlerinden her biri, kat: «*Bu koskoca binanın, pasajın arka tarafında bir kısım daireleri ayrıca kiraya verilmiş.*» –H.F. Ozansoy. **2.** Belirli devlet işlerini çevirmekle görevli kuruluşlardan her biri: «*Eskiden hem bir dairede beraber bulunmuşlar hem de silah arkadaşlığı etmişlerdi.*» –R.H.Karay. **3.** Bu kuruluşların içinde çalıştıkları yapı. **4.** Bir yapı veya gemide belli bir işe ayrılmış bölüm: «*Yemeği, selamlık dairesinin üst katındaki yemek salonunda yediler.*» –M.Ş. Esendal.

Şekil 10. /daire/ sözcüğünün TDK'daki madde başı görünümü ve sözlüksesbilimsel öneri

Şekil (9)'da sunulan *kadastro* sözcüğüne ilişkin örnekte görüldüğü gibi, seslem yapısı gereği, Türkçede iki ünsüz içste birarada konumlanamadığı için sözcüğün sesletimi sırasında /i/ ünlüsünün türetildiğine ilişkin bilginin Türkçe Sözlük'te yer alması gerekmektedir. Öte yandan, ünsüz türemesinin sesletim özelliğinin gösterildiği Şekil (10)'da ise, yabancı dilden Türkçeye alıntılanmış bir diğer sözcük olan *daire* sözcüğünde yaşanan ünsüz türemesi ve ünlü kayması durumu gözlenmektedir. Buna göre, içses konumunda birarada bulunan /a/ ve /i/ ünlülerinin birlikteliği sonucu ünlü kayması görünümü gösterilirken, aynı zamanda /i/ ünlüsü ve [j] yarı ünlüsünün boğumlanma yerlerinin benzer olması nedeniyle, [j] yarı ünlüsünün bu sözcüğün söyleyişi sırasında oluşan türeme özelliği bilgisinin verilmesi gerektiği belirtilmektedir.

4.5. Ses ve Seslem Düşmesi

Türkçede söyleyiş kolaylığı sağlamak amacıyla, aynı ses çevresinde bulunan bir ünlü ya da ünsüzün en az çaba yasası kullanılarak düşmesi durumu (deletion) olarak kabul edilmektedir. Bir önceki bölümde sunulan ses türemesi olayında da belirtildiği gibi, ses ya da seslem düşmesi, genellikle yabancı dillerden Türkçeye alıntılanmış ödünçleme sözcüklerde ve Türkçede ünlü düşmesi (vowel deletion) durumunda daha sık olarak görülmektedir.

Türkçe Sözlük'te yukarıdaki olgulara ilişkin örnekler, Şekil (11)'de gösterilmektedir. Buna göre, örneğin *ağız* sözcüğü ünlüyle başlayan bir ek aldığına *ağız + ı > ağzı* biçimine dönüşmekte ve ünlü düşmesine ilişkin bilgi sözlükte verilmektedir. Ancak, Türkçede daha az sıklıkta ve belirli sayıda ünsüzün sesbilimsel ve akustik özelliklerinden kaynaklı nedenlerle görülen ünsüz düşmesi (consonant deletion), Şekil (12)'de sunulan örneklerde de görüleceği üzere, Türkçe Sözlük'te belirtilmemektedir. Şekil (12)'deki *çiftçi* örneği, Ergenç ve Bekar Uzun (2017)'de tartışıldığı gibi, Türkçenin seslem yapısına ilişkin önemli ipucular vermektedir. Buna göre, Türkçede içses konumunda en fazla üç ünsüz birarada konumlanabilmekte, ancak afrike ünsüz özelliği taşıyan /ç/ ünsüzünün, kendi akustik iç yapısında /t/ ve /ş/ ünsüzlerini de içermesi nedeniyle, *çiftçi* sözcüğü içses konumunda üç değil, dört ünsüz taşımaktadır. Bu nedenle, en az çaba yasası gereği, ortak özellik gösteren /t/ ünsüzlerinden biri, sözcüğün içses konumundan söyleyiş sırasında silinmektedir. Sözcüğün söyleyiş bilgisinin gösterilmesinin, Türkçede seslem yapısının anlaşılabilirliğinin da Türkçe Sözlük içinde sunulmasının yararlı olabileceği düşünülmektedir.

TDK'da sunulan madde başı

ağız

1. *isim, anatomi* Yüzde, avurtlarla iki çene arasında bulunan, ses çıkarmaya, soluk alıp vermeye yarayan ve besinlerin sindirilmeye başladığı organ. 2. Bu boşluğun dudakları çevreleyen bölümü "*Küçük bir ağız.*" 3. Kapların veya içi boş şeylerin açık tarafı "*Ağızları kopmuş bir çay takımının arasına gizlenmiş, koyu renkli bir cildi oradan alarak bana uzattı.*" - **H. R. Gürpınar**. 4. Bir akarsuyun denize veya göle döküldüğü yer, munsap "*Çay ağzı.*" 5. Koy, körfez, liman vb. yerlerin açık tarafı "*Körfezin ağzı.*" 6. Çıkış yeri "*Şimdi tünelin ağzında değilim artık.*" - **A. Ağaoğlu**. 7. Birkaç yolun birbirine kavuştuğu yer, kavşak. 8. Kesici aletlerin keskin

Sözlüksesbilimsel madde başı önerisi

/ağız/ > [ʼα•iz]

1. *isim, anatomi* Yüzde, avurtlarla iki çene arasında bulunan, ses çıkarmaya, soluk alıp vermeye yarayan ve besinlerin sindirilmeye başladığı organ. 2. Bu boşluğun dudakları çevreleyen bölümü "*Küçük bir ağız.*" 3. Kapların veya içi boş şeylerin açık tarafı "*Ağızları kopmuş bir çay takımının arasına gizlenmiş, koyu renkli bir cildi oradan alarak bana uzattı.*" - **H. R. Gürpınar**. 4. Bir akarsuyun denize veya göle döküldüğü yer, munsap "*Çay ağzı.*" 5. Koy, körfez, liman vb. yerlerin açık tarafı "*Körfezin ağzı.*" 6. Çıkış yeri "*Şimdi tünelin ağzında değilim artık.*" - **A. Ağaoğlu**. 7. Birkaç yolun birbirine kavuştuğu yer, kavşak. 8. Kesici aletlerin keskin

tarafı. 9. Üslup, ifade biçimi “*Ertesi günü bazı gazeteler bu haberin bir noktasını yarı resmî bir ağızla tekzip ettiler.*” - **T. Buğra**. 10. Uç, kenar “*Topun ağzında. Uçurumun ağzında.*” 11. *dil bilimi* Aynı dil içinde ses, şekil, söz dizimi ve anlamca farklılıklar gösterebilen, belli yerleşim bölgelerine veya sınıflara özgü olan konuşma dili “*Anlaşılmaz, garip köylü ağızlarıyla konuşuluyordu.*” - **S. F. Abasıyanık**. 12. *müzik* Bir bölge ezgilerinde görülen özelliklerin tümü.

tarafı. 9. Üslup, ifade biçimi “*Ertesi günü bazı gazeteler bu haberin bir noktasını yarı resmî bir ağızla tekzip ettiler.*” - **T. Buğra**. 10. Uç, kenar “*Topun ağzında. Uçurumun ağzında.*” 11. *dil bilimi* Aynı dil içinde ses, şekil, söz dizimi ve anlamca farklılıklar gösterebilen, belli yerleşim bölgelerine veya sınıflara özgü olan konuşma dili “*Anlaşılmaz, garip köylü ağızlarıyla konuşuluyordu.*” - **S. F. Abasıyanık**. 12. *müzik* Bir bölge ezgilerinde görülen özelliklerin tümü.

Şekil 11. /ağız/ sözcüğünün TDK’daki madde başı görünümü ve sözlüksesbilimsel öneri

TDK’da sunulan madde başı

çiftçi

a. Geçimini toprağı ekerek sağlayan kimse: *Köylülerimizin çoğu çiftçidir.* çiftçinin karnını yarmışlar, kırk tane “gelecek yıl” çıkmış “çiftçinin ürünü her yıl bir afete uğrar, o da hep gelecek yıla umut bağlar” anlamında kullanılan bir söz. çiftçiye yağmur, yolcuya kurak; cümlenin muradını verecek Hak “kullar Tanrı’dan kendilerine gerekli olan şeyleri dilerler, bu dilekleri kabul edecek olan Tanrı’dır” anlamında kullanılan bir söz.

Sözlüksesbilimsel madde başı önerisi

çiftçi > [tʃɪft.ˈtʃɪ] ~ [tʃɪf.ˈtʃɪ]

a. Geçimini toprağı ekerek sağlayan kimse: *Köylülerimizin çoğu çiftçidir.* çiftçinin karnını yarmışlar, kırk tane “gelecek yıl” çıkmış “çiftçinin ürünü her yıl bir afete uğrar, o da hep gelecek yıla umut bağlar” anlamında kullanılan bir söz. çiftçiye yağmur, yolcuya kurak; cümlenin muradını verecek Hak “kullar Tanrı’dan kendilerine gerekli olan şeyleri dilerler, bu dilekleri kabul edecek olan Tanrı’dır” anlamında kullanılan bir söz.

Şekil 12. /çiftçi/ sözcüğünün TDK’daki madde başı görünümü ve sözlüksesbilimsel öneri

Öte yandan, Şekil (13)’te sunulan örnekte görüleceği gibi, Türkçede önses, içses ve sonses konumlarında farklı sesel özellikler gösteren ve sözcüğün sonses konumundayken ötümsüzleşen çarpmalı ve sürtünücü [ç] ünsüzü, *bir* sözcüğünün sayı anlamı içermeyen görünümünde söyleyiş sırasında yitirilmektedir. Bu durum da, Türkçede söyleyiş sırasında görülen ünsüz düşmesi olayı olarak karşımıza çıkabilmektedir.

Ancak, sürtünücü, gırtlak ve ötümsüz /h/ ünsüzünün bulunduğu ve genellikle *hane* sözcüğü ile birlikte konumlanan ses çevrelerinde, Türkçe Sözlük’te /h/ ünsüzünün silinmesine ve kendisinden sonra gelen /a/ ünlüsünün uzamasına ilişkin ayrıntılı bilgi sunulduğu görülürken, aynı ünsüzle kurulan *kahve*, *daha* gibi sözcüklerde ünsüz yitilmesi ve kendisinden önce ya da sonra gelen ünlüye uzama özelliği kazandırdığı bilgisinin sunulmadığı gözlenmektedir.

TDK'da sunulan madde başı

bir

1. *isim* Sayıların ilki. 2. Bu sayıyı gösteren 1 ve 1 rakamlarının adı. 3. *sıfat* Aynı, benzer “*Beni daim şen gören safdiller öyle sansın / Ne bilsinler ki onlar bence birdir elem, haz*” - **E. B. Koryürek**. 4. *sıfat* Beraber “*Hep biriz, ayrılmayız.*”. 5. *sıfat* Bu sayı kadar olan “*Bir kalem.*”. 6. *sıfat* Herhangi bir varlığı belirsiz olarak gösteren (sayı) “*Aydınlık bir odada, iki duvarın kesiştiği köşede zayıf, yaşlı bir adam yatıyordu.*” - **A. Kutlu**. 7. *sıfat* Tek “*Allah tektir ve birdir, amenna!*” - **A. Kabaklı**. 8. *sıfat* Eş, aynı, bir boyda “*Bu kalemlerin ikisi birdir, hangisini isterseniz alınız.*”. 9. *sıfat* Ortaklaşa olan, birleşik, müşterek “*Bizim kesemiz birdir.*”. 10. *sıfat* Değer, önem bakımlarından birbirinden farksız, birbirine eşit, birbirine benzer. 11. *zarf* Bir kez “*Bir ona, bir sana, bir de bana baktı.*”. 12. *zarf* Sadece “*Her şey bitti, bir bu kaldı.*”. 13. *zarf* Ancak, yalnız “*Bunu bir sen yapabilirsin.*”

Sözlüksesbilimsel madde başı önerisi

/bir/ > [‘bIɣ] ~ [‘bI]

1. *isim* Sayıların ilki. 2. Bu sayıyı gösteren 1 ve 1 rakamlarının adı. 3. *sıfat* Aynı, benzer “*Beni daim şen gören safdiller öyle sansın / Ne bilsinler ki onlar bence birdir elem, haz*” - **E. B. Koryürek**. 4. *sıfat* Beraber “*Hep biriz, ayrılmayız.*”. 5. *sıfat* Bu sayı kadar olan “*Bir kalem.*”. 6. *sıfat* Herhangi bir varlığı belirsiz olarak gösteren (sayı) “*Aydınlık bir odada, iki duvarın kesiştiği köşede zayıf, yaşlı bir adam yatıyordu.*” - **A. Kutlu**. 7. *sıfat* Tek “*Allah tektir ve birdir, amenna!*” - **A. Kabaklı**. 8. *sıfat* Eş, aynı, bir boyda “*Bu kalemlerin ikisi birdir, hangisini isterseniz alınız.*”. 9. *sıfat* Ortaklaşa olan, birleşik, müşterek “*Bizim kesemiz birdir.*”. 10. *sıfat* Değer, önem bakımlarından birbirinden farksız, birbirine eşit, birbirine benzer. 11. *zarf* Bir kez “*Bir ona, bir sana, bir de bana baktı.*”. 12. *zarf* Sadece “*Her şey bitti, bir bu kaldı.*”. 13. *zarf* Ancak, yalnız “*Bunu bir sen yapabilirsin.*”

Şekil 13. /bir/ sözcüğünün TDK'daki madde başı görünümü ve sözlüksesbilimsel öneri

TDK'da sunulan madde başı

daha

1. *zarf* Henüz “*Anne leylek, bir serseri kurşunla daha o sabah ölmüştü.*” - **İ. O. Anar**. 2. Var olana, elde bulunana ek olarak “*Bir kızım daha olsaydı adını Meliha koyardım.*” - **P. Safa**. 3. Kendisinden sonra üçüncü kişi iyelik eki alan bir sıfatla birlikte sözü edilen konuda en önemli durumu belirtmek için kullanılan bir söz “*Daha kötüsü treni de kaçırdık.*”. 4. Bunun dışında “*Daha neler yapacaktım fakat bırakmadılar, bırakmadılar.*” - **A. Dino**.

Sözlüksesbilimsel madde başı önerisi

/daha/ > [da.ˈxa] ~ [‘da:]

1. *zarf* Henüz “*Anne leylek, bir serseri kurşunla daha o sabah ölmüştü.*” - **İ. O. Anar**. 2. Var olana, elde bulunana ek olarak “*Bir kızım daha olsaydı adını Meliha koyardım.*” - **P. Safa**. 3. Kendisinden sonra üçüncü kişi iyelik eki alan bir sıfatla birlikte sözü edilen konuda en önemli durumu belirtmek için kullanılan bir söz “*Daha kötüsü treni de kaçırdık.*”. 4. Bunun dışında “*Daha neler yapacaktım fakat bırakmadılar, bırakmadılar.*” - **A. Dino**.

Şekil 14. /daha/ sözcüğünün TDK'daki madde başı görünümü ve sözlüksesbilimsel öneri

Türkçede söyleyiş sırasında ses düşmesi kadar sıklıkla gözlenmemekte olmasına karşın, yabancı dillerden Türkçeye alıntılanmış kimi sözcüklerde, seslem düşmesi (syllable deletion) ses olayına da rastlanılmaktadır. Şekil (15)'te sunulan *kilitlemek* sözcüğü, Ergenç ve Bekar Uzun (2017)'de örneklendiği gibi, söyleyiş sırasında *kitlemek* biçimine dönüşmektedir.

TDK'da sunulan madde başı

kilitlemek –i

1. *-i* Anahtarla kilidi kapamak “*Kapıyorum zannıyla kilitlemişim, diyordu.*” - **M. C. Kuntay**. 2. Bir nesne veya bir kimseyi kilitli bir yere kapamak “*Bütün giyeceklerini dolaba kilitlemişler. Çocuğu bodruma kilitlemiş.*”.3. Karşılıklı çıkıntı ve girintileri olan şeyleri birbirine geçirmek, kenetlemek “*Sirtüstü kerevete uzanarak iki elimin parmaklarını ensemda kilitledim.*” - **R. N. Güntekin**. 4. Sıkıca tutmak “*Zehra parmaklarıyla kadehini kilitledi.*” - **A. İlhan**. 5. Kapatmak “*Hafızamı kilitlemiştim, maziyi hiç çıkaramıyordum, küflensin kalsın orada diyordum.*” - **A. Gündüz**.

Sözlüksesbilimsel madde başı önerisi

/kilitlemek/ –i ~ /kitlemek/ >

[cɪ.lɪt.le'.mɛc] ~ [cɪt.le'.mɛc]

1. *-i* Anahtarla kilidi kapamak “*Kapıyorum zannıyla kilitlemişim, diyordu.*” - **M. C. Kuntay**. 2. Bir nesne veya bir kimseyi kilitli bir yere kapamak “*Bütün giyeceklerini dolaba kilitlemişler. Çocuğu bodruma kilitlemiş.*”.3. Karşılıklı çıkıntı ve girintileri olan şeyleri birbirine geçirmek, kenetlemek “*Sirtüstü kerevete uzanarak iki elimin parmaklarını ensemda kilitledim.*” - **R. N. Güntekin**. 4. Sıkıca tutmak “*Zehra parmaklarıyla kadehini kilitledi.*” - **A. İlhan**. 5. Kapatmak “*Hafızamı kilitlemiştim, maziyi hiç çıkaramıyordum, küflensin kalsın orada diyordum.*” - **A. Gündüz**.

Şekil 15. /kilitlemek/ sözcüğünün TDK'daki madde başı görünümü ve sözlüksesbilimsel öneri

5. Sonuç

Bu çalışmada, Türkçe Sözlük'te, madde başlarındaki sözcükleri oluşturan seslerin söyleyiş özelliklerini gösteren sesbilimsel örüntüler, dilbilimsel gözlem tekniği kullanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Türkçede Sözlük'te, sesbilimsel özelliklere ilişkin gözlemlenen en temel bulgular, söyleyiş bilgisini sunan sesbilim abecesi ve sözcük vurgusu, günümüz Türkçesinde ses olarak gerçekleşmeyen ve yalnızca yazıbirim olarak işlevini sürdüren <ğ> yazıbirimine ilişkin ses olaylarının gösterimi (ikili ya da üçlü ünlü kayması ve uzama işlevleri gibi) ve seslem bilgisinin sunulmamasıdır. Türkçede sözlü dildeki söyleyiş bilgisinin değişmesine dayalı olarak, öndil /e/ ünlüsüyle birlikte kullanıldığı durumlarda <ğ> yazıbiriminin [j] yarı ünlüsüne dönüşebilmesi, bu yarı ünlünün aynı zamanda ünlü kayması oluşturması gibi sesbilimsel görünüm, <ğ>'nin işlevlerinin sunulabilmesi açısından önem taşımaktadır.

Araştırma sonucunda elde edilen bulgular, Türkçede söyleyiş sırasında kimi ünsüzlerin ses yitimi oluşturabildiğini de sunmaktadır. Buna göre, /h/ ünsüzünün içseste yitirilmesi, /r/ ünsüzünün seslemdeki konuma dayalı olarak söyleyiş özelliğinin değişim göstermesi ve sözcük sonu konumunda ötümsüzleşerek sürtünücü biçime gelmesi ve kimi durumlarda yitirilmesi, /z/ ünsüzünün sözcük sonu konumunda ötümsüzleşmesi gibi sesbilimsel görünüm bu olguları örneklemektedir. Öte yandan, Türkçe Sözlük'te söyleyiş bilgisine dayalı özelliklerin, ünlü düşmesi ya da *hane* ile kurulan kimi sözcüklerde uzama durumunda sunulduğu gözlenmekte, ancak sunulan söyleyiş bilgisinin yetersiz olduğu, sözlüğü oluşturan bütün sözcükler tabanında geliştirilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Sonuç olarak, bu araştırma, sözlük hazırlayıcılar için ilgili dilin söyleyiş bilgilerinin ortaya konulduğu bir öneri niteliği taşımaktadır. Bu bağlamda araştırma, hem anadili Türkçe olan kullanıcılar hem de Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen kullanıcılar için elverişli bir sözlük oluşturmanın temel basamaklarından birini oluşturmaktadır.

Kaynakça

- Aksan, D. (1987). *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ergenç, İ. (1995). *Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Ergenç, İ. ve Bekâr Uzun, İ.P. (2017). *Türkçenin Ses Dizgesi*. Seçkin Yayıncılık. 1. Baskı. Ankara.
- Halle, M. ve Mohannan, K.P. (1985). Segmental phonology of Modern English. *LI 16*: 57-116.
- Kabak, B. (2007). Hiatus Resolution in Turkish: An Underspecification Account. *Lingua (117) 8*: 1378-1411.
- Kenstowicz, M. (1994). *Phonology in Generative Grammar*. Cambridge, Mass and Oxford: Blackwell.
- Kiparsky, P. (1968). How abstract is phonology? Indiana University Linguistics Club. Also in Fujimura (1973). 5-56.
- Kiparsky, P. (1982). From Cyclic to Lexical Phonology. The structure of phonological representations, 131-175. *Dordrecht, the Netherlands: Foris Publications*.
- Kiparsky, P. (1985). Some Consequences of Lexical Phonology. *Phonology Yearbook (2)*: 85-138.
- Levi, S. (2001). Glides, laterals, and Turkish vowel harmony. *CLS 37: The Main Session (2001)*: 379-393.
- Mohanan, K.P. (1982). Lexical Phonology. PhD Thesis. Massachusetts Institute of Technology.

Oostendorp, M. (2005). *Lexical Phonology*. The Internal Organization of Phonological Segments.

Rubach, J. (1981). *Cyclic Phonology and Palatalization in Polish and English*. Warszawa, Poland: University of Warsaw Press.

Rubach, J. (2008). An Overview of Lexical Phonology. *Language and Linguistic Compass*. *University of Warsaw* (2/3): 456-477.

Selen, N. (1979). *Söyleyiş Sesbilimi, Akustik Sesbilim ve Türkiye Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 454.

Türk Dil Kurumu (11. Basım). (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Notlar

* Ankara Üniversitesi Dilbilim Bölümü'nde lisans öğrencilerimiz olan sevgili Merve Cesur'a ve Ecem Sözen'e bu çalışmanın gerçekleşmesi sürecindeki değerli katkılarından ötürü özel teşekkürlerimizi sunmaktayız.